

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

Τόμος 30ός

Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη
για τα 100 χρόνια από την απελευθέρωσή της

Θεσσαλονίκη 2012-2013

Ο μύθος των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης

Το κίνημα των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης ήταν ένα από τα γεγονότα που σημάδεψαν της ιστορία της πόλης. Έλαβε χώρα σε άμεση συνάρτηση με τον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο (1341-1354) μεταξύ της αντιβασιλείας του ανήλικου Ιωάννη Ε' (η αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας, ο Πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας και ο μέγας δούξ Αλέξιος Απόκαυκος) και του Ιωάννη Καντακουζηνού. Όταν ο κυβερνήτης της Θεσσαλονίκης Θεόδωρος Συναδηνός αποφάσισε την άνοιξη του 1342 μετά από έντονο δισταγμό να προσχωρήσει στον Καντακουζηνό, ένα κίνημα του δήμου με υποκινητές υποστηρικτές της αντιβασιλείας ανάγκασε τον Συναδηνό να εγκαταλείψει την πόλη μαζί με την φρουρά, προτού προλάβει να παραδώσει την πόλη.

Με αφορμή το γεγονός αυτό και κάποιες νύξεις στις πηγές αναπτύχθηκε μια ολόκληρη φιλολογία γύρω από αυτό το κίνημα που έμελλε να διαμορφώσει την τύχη της Θεσσαλονίκης ως το 1350. Το κίνημα δεν ήταν ανεξάρτητο από τις εξελίξεις. Σύμφωνα με τον Καντακουζηνό, τον φθινόπωρο-χειμώνα του 1341-2 οι περισσότερες πόλεις της Θράκης που τού είχαν δηλώσει υποταγή συνταράχθηκαν από κινήματα, κατά τα οποία οι «δήμοι των πόλεων» συνέλαβαν ή εξόρισαν τους «αρίστους»¹. Από αυτή τη φράση μια ολόκληρη θεωρία αναπτύχθηκε σύμφωνα με την οποία ο Καντακουζηνός υποστηριζόταν κατά βάση από την αριστοκρατία, ενώ η αντιβασιλεία από τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία μάλιστα προσπάθησε να ευνοήσει. Τα καταπιεσμένα κατώτερα

1. *Ιωάννου Καντακουζηνού, Ιστορία*, ed. L. Schopen, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum, Libri IV*, v. I-III, [CSHB] *Bonnae* 1828-1832, τ. II, σ. 177-181. – *Νικηφόρου Γρηγορά, Ρωμαϊκή Ιστορία*, ed. L. Schopen, *Nicephori Gregorae, Byzantina Historia*, v. I-III, [CSHB] *Bonnae* 1829-1830, τ. II, σ. 613-614. Οι άριστοι πολλές φορές ταυτίζονται με τους πλούσιους και τους δυνατούς από τον Καντακουζηνό, τον οποίο και εμφανίζονται να υποστηρίζουν καθολικά. Δεν είναι βέβαιο το κατά πόσον συμπεριλάμβαναν όλους όσοι κατείχαν αξιώματα (οί εν τέλει) ή ήταν πλούσιοι, αλλά οι άριστοι φαίνεται πως αποτελούσαν την αριστοκρατία της εποχής. Από την άλλη ο όρος δήμος, ενώ πολλές φορές έρχεται σε αντιδιαστολή με τους αρίστους (όπως και εδώ), ενίοτε μπορεί να διαχωρίζεται και ως προς τους μέσους – την μεσαία τάξη – (π.χ. Καντακουζηνός, III, σ. 34), ορισμένες φορές σημαίνει και ολόκληρο τον πληθυσμό μιας πόλης.

στρώματα ταύτισαν τον Καντακουζηνό ως τον κύριο εκπρόσωπο της αριστοκρατίας και ως εκ τούτου των εκμεταλλευτών του και επαναστάτησαν². Δυστυχώς δεν μπορώ να επεκταθώ παραπέρα όσον αφορά αυτά τα ζητήματα. Φθάνει να σημειώσω ότι η εικόνα αυτή είναι παραπλανητική. Στην πραγματικότητα ένα σημαντικό αν όχι το μεγαλύτερο κομμάτι της αριστοκρατίας υποστήριξε την αντιβασιλεία, ενώ υπήρξαν πολλές περιπτώσεις τυχοδιωκτισμού. Ανάμεσα στους αριστοκράτες που υποστήριξαν την αντιβασιλεία αριθμούνται οι Ισαάκιος, Κωνσταντίνος, Ανδρόνικος και Μιχαήλ Ασάνης, ο sir Guy de Lusignan, ο Μιχαήλ Μονομάχος, οι στρατηγοί Γεώργιος και Θωμάς Παλαιολόγος, ο Γεώργιος Χούμνος και ο γιός του Ιωάννης, ο Μανουήλ Κίνναμος κ.ά. Αν και στην αρχή του πολέμου ο Καντακουζηνός είχε την τύχη να ελέγχει τον συγκεντρωμένο στρατό στην Αδριανούπολη, μετά τις απανωτές ήττες του ως τον φθινόπωρο του 1342 απέμεινε σχεδόν μόνο με τους φίλους και συγγενείς του και τους οικείους αυτών. Οι περισσότεροι τον εγκατέλειψαν, ενώ αντιστοίχως όταν με τη βοήθεια των Τούρκων πήρε το πάνω χέρι, πολλοί υποστηρικτές της αντιβασιλείας προσχώρησαν σε αυτόν. Οι περισσότερες εξεγέρσεις του δήμου των πόλεων και οι αλλαγές της στάσης των πόλεων από τη μία παράταξη στην άλλη φαίνονται να είναι είτε υποκινούμενες (π.χ. η επίθεση εναντίον των πολιτικών κρατουμένων, οι οποίοι είχαν δολοφονήσει τον Αλέξιο Απόκαυκο τον Ιούνιο του 1345), είτε να συνέπιπταν και με την αλλαγή στον συσχετισμό δυνάμεων των δύο αντιπάλων. Για παράδειγμα, οι πρώτες εξεγέρσεις των πόλεων της Θράκης «συμπίπτουν» με την άφιξη ενός βουλγαρικού στρατού σε υποστήριξη της αντιβασιλείας. Επιπλέον, δεν φαίνεται πως ανελήφθη κάποια ιδιαίτερα πολιτική εναντίον της αριστοκρατίας ή προς όφελος των μεσαίων ή κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Από τις λίγες πληροφορίες που έχουμε οι κατασχέσεις περιουσιών αφορούσαν μονάχα άτομα που υποστήριξαν τον Καντακουζηνό, ενώ οι περιουσίες αυτές μεταβιβάστηκαν σε πρόσωπα της ανώτερης τάξης που είχαν υποστηρίξει την αντιβασιλεία (π.χ. Ιωάννης Μαργαρίτης)³. Αξίζει

2. Η βασικότερη αναλυτική μελέτη αυτής της σχολής, η οποία και παραμένει ως η σημαντικότερη μελέτη ειδικά για τον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο, είναι του Κ.-Ρ. Matschke, *Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jahrhundert*, [Akademie-Verlag] Berlin 1971.

3. Βλ. Ch. Malatras, *The "social aspects" of the second civil war (1341-1354)*, στο *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine studies, Sofia 22-27 August 2011, volume III: Abstracts of Free Communications*, Sofia 2011, σ. 254 (υπό έκδοση σε συλλογικό τόμο από τις εκδόσεις Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance). Ο μέγας εταιρειάρχης Ιωάννης Μαργαρίτης ήδη πριν από τον εμφύλιο πόλεμο ήταν μεγαλογαιοκτήμονας στην Κάτω Ούσκα Σερρών, όπου κατείχε αρκετές υποστάσεις παροίκων (βλ. L. Bénou, *Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome Serrès, XIIIe-XVe siècles*, Paris 1998, σ. 400. Το έγγραφο χρονολογείται το 1342, αλλά ο Μαργαρίτης κατείχε τη συγκεκριμένη έγγεια περιουσία ήδη πιο πριν, με βάση τις απογραφές του Ιωάννη Βατάτζη και ενός ορφανοτρόφου Κωνσταντίνου, όπως λέει το έγγραφο, οι οποίες είχαν γίνει πριν από τον εμφύλιο πόλεμο).

να σημειωθεί πως η λεηλασία των περιουσιών των πολιτικών αντιπάλων ήταν ένα πολύ σύννηθες φαινόμενο στο Βυζάντιο, όπως και οι κατασχέσεις των περιουσιών τους και δεν σημαίνουν μια υποτιθέμενη αναδιανομή του πλούτου προς όφελος άλλων κοινωνικών στρωμάτων.

Παρομοίως και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης η εξέγερση έχει θεωρηθεί ότι είχε κοινωνικά αίτια, σε μια μορφή «πάλης» των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων κατά της αριστοκρατίας. Ωστόσο στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης η ύπαρξη των Ζηλωτών διαμόρφωσε την άποψη περί ενός πολιτικού κόμματος με σαφείς κοινωνικούς – πολιτικούς στόχους. Ιδιαίτερη εκτίμηση έχαιρε αυτή η άποψη στην μαρξιστική ιστοριογραφία της Ανατολικής Ευρώπης κατά τις δεκαετίες του '50 και '60. Μια σειρά από ιδέες και υποθέσεις προέκυψαν που όμως στηρίζονταν πάνω σε ασαφή ή ανεπαρκή ή ακόμα και ανύπαρκτα στοιχεία. Σύμφωνα με αυτές:

- i. Οι ηγέτες των Ζηλωτών θα έπρεπε καταρχάς να ανήκαν στα μορφωμένα μεσαία αστικά στρώματα, προκειμένου να μπορούν να αναπτύξουν την ιδεολογία τους, ίσως παρομοιάζοντάς τους με σύγχρονους πολιτικούς φιλοσόφους. Φυσικά δεν υπάρχει καμία απόδειξη για αυτό.
- ii. Πάντοτε υπήρχαν συνελύσεις του δήμου στις βυζαντινές πόλεις και ιδιαίτερα κατά την Ύστερη περίοδο. Εντούτοις ο ρόλος του απλού λαού φαίνεται να ήταν διακοσμητικός και σπάνια μπορούσε να επηρεάσει τις αποφάσεις. Από την άλλη, οι Ζηλωτές φέρονται να οργάνωναν λαϊκές συνελύσεις κατά τις οποίες ο δήμος έπαιζε ουσιαστικό ρόλο. Εντούτοις, δεν υπάρχει καμία αναφορά στις πηγές για κάποια τέτοια συνέλευση.
- iii. Οι Ζηλωτές προέβησαν σε δημεύσεις εκκλησιαστικών και αριστοκρατικών περιουσιών και σε μια αναδιανομή του πλούτου προς όφελος των κατώτερων και μεσαίων στρωμάτων.
- iv. Είχαν μια αντιθησκευτική και αντικληρικαλική νοοτροπία. Τα θρησκευτικά θέματα τους απασχολούσαν μόνο εφόσον αναμιγνύονταν με την πολιτική. Στη σύγχρονή τους διαμάχη του Ησυχασμού υποστήριξαν τους αντι-παλαμίτες, καθότι εξέφραζαν μια πιο κοσμική εκδοχή της Ορθοδοξίας⁴.

4. Ηγέτης της πτέρυγας των Ησυχαστών ήταν ο Γρηγόριος Παλαμάς που δίδασκε πως το θείο φώς είναι προσβάσιμο και πως κάποιος μπορεί μέσω δυνατής προσευχής και άσκησης να το φθάσει. Έχουν διατυπωθεί θεωρίες σύνδεσης των Ησυχαστών με αριστοκρατικούς και με μοναστικούς κύκλους και ότι στον εμφύλιο πόλεμο υποστήριζαν τον Καντακουζηνό, ενώ σε αντίθεση οι αντίπαλοί τους ήταν πιο δυτικόφρονες, μέλη της κατώτερης αριστοκρατίας, μορφωμένοι με κλασική παιδεία και υποστήριζαν την αντιβασιλεία. Ωστόσο, παρομοίως όλες αυτές οι κατηγοριοποιήσεις είναι προβληματικές: πολλοί αντι-Παλαμίτες ήταν οπαδοί του Καντακουζηνού, πολλοί ήταν μέλη της ανώτερης αριστοκρατίας και ορισμένοι ήταν μοναχοί. Ο Καντακουζηνός υποστήριξε με θέρμη τους Παλαμίτες, αλλά η πολιτική φιλία

v. Κυβέρνησαν de facto ανεξάρτητα τη Θεσσαλονίκη⁵.

Πολλά από αυτά τα στοιχεία για τους Ζηλωτές είχαν προκύψει από την εξέταση ενός ομιλητικού έργου του Θεσσαλονικιού λόγιου Νικόλαου Καβάσιλα. Στη συγκεκριμένη ομιλία ο Καβάσιλας επιτίθεται στους κυβερνήτες εκείνους που απαλλοτριώνουν την εκκλησιαστική περιουσία για οποιοδήποτε λόγο και αν το κάνουν, είτε για την ενίσχυση της άμυνας είτε για να τα δώσουν στους φτωχούς. Ήδη το 1957 ο Ihor Sevcenko, ο οποίος πρώτος δημοσίευσε μια πλήρη κριτική έκδοση του κειμένου, είχε απορρίψει την πιθανότητα να αναφέρεται στους Ζηλωτές, καθώς όχι μόνο δεν υπάρχει ούτε μία έμμεση νύξη προς αυτούς μες στο κείμενο, αλλά επιπλέον πολλά από τα στοιχεία είναι ρητορικές συμβάσεις και ένα μόνιμο παράπονο των εκκλησιαστικών αρχόντων, χωρίς απαραίτητως να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Επιπλέον, το κείμενο είναι φανερό πως υπέστη μεταγενέστερη επεξεργασία με την τελική έκδοσή του να χρονολογείται σίγουρα μετά το 1370 και είναι πολύ πιθανό να αναφέρεται στις απαλλοτριώσεις εκκλησιαστικών κτημάτων, στις οποίες προέβη εκείνη την περίοδο ο Ιωάννης Ε' προκειμένου να χρηματοδοτήσει την άμυνα απέναντι στους προελαύνοντες Οθωμανούς⁶. Όσοι είχαν στηριχτεί σε αυτή

του με τον Γρηγόριο Παλαμά προϋπήρχε του δεύτερου εμφυλίου πολέμου. Ο Πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας φαίνεται να υποστήριξε σε δεύτερη φάση τους αντι-παλαμίτες για λόγους έχθρας με τον Παλαμά, αλλά αργότερα εκθρονίστηκε από παλαμίτες μητροπολίτες οπαδούς της αντιβασιλείας. Βλ. αναλυτικά G. Weiss, *Ioannes Kantakuzenos- Aristocrat, Staatsmann, Kaiser and Mönch - in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969, σ. 113-137.

5. Η πιο αναλυτική μελέτη για τους Ζηλωτές αυτής της σχολής προέρχεται από το Ανατολικό Βερολίνο και τον κοινωνιολόγο-ιστορικό E. Werner, *Volkstümliche Häretiker oder sozial-politische Reformer? Probleme der revolutionären Volksbewegungen in Thessalonike 1342-1349*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe* 8₁ (1958/59) 45-83. Πολλοί από τους μύθους περί Ζηλωτών ήταν δημιούργημα του O. Tafrafi, *Thessalonique au quatorzième siècle*, [Librairie Paul Geuthner] Paris 1913. Επίσης βλ. I. Κορδάτος, *Η κομμούνια της Θεσσαλονίκης (1342-1349)*, Αθήνα 1928. – V. Chrochova, *La révolte des zélotes à Salonique et les communes italiennes*, *Byzantinoslavica* 22 (1961) 1-15. – P. Charanis, *Internal Strife at Byzantium in the Fourteenth Century*, *Byzantion* 15 (1941) 208-230. – M. Sjuzumov, *K vorposu o charaktjere vystuplenija zilotov in 1342-1349 gg.* (Σχετικά με το ζήτημα του χαρακτήρα του κινήματος των Ζηλωτών στα 1342-1349), *VV* 28 (1968) 15-37.

6. I. Ševčenko, *Nicolas Cabasilas' "Anti-Zealot" Discourse*, *DOP* 11 (1957) 81-171. – Του ιδίου, *The Author's Draft of Nicolas Cabasilas' "Anti-Zealot" Discourse*, *DOP* 14 (1960) 181-201. – Του ιδίου, *A Postscript on Nicolas Cabasilas*, *DOP* 16 (1962) 403-408. Ο G. Dennis από την άλλη, αν και αρχικά τοποθέτησε την συγγραφή του έργου μετά το 1380 και την παραμονή του Μανουήλ Α' στη Θεσσαλονίκη (1382-1387), καθώς είναι γνωστό ότι ο τελευταίος προέβη σε δημεύσεις εκκλησιαστικών περιουσιών (βλ. G. T. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, [OCA 159] Città del Vaticano 1960, σ. 41-51), αργότερα δήλωσε πως πιστεύει ότι το έργο δεν έχει αποδέκτες, αλλά είναι μια ρητορική άσκηση (βλ. G. T. Dennis,

την ομιλία προσπάθησαν απλώς να αγνοήσουν τα πορίσματά του. Από την άλλη, αρκετοί υιοθέτησαν μια πιο μετριοπαθή στάση και σύντομα οι φωνές περί των «πολιτικών επαναστατών Ζηλωτών» μειώθηκαν. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι εξαλείφθηκαν και ιδιαίτερος παρέμεινε η σύνδεση των Ζηλωτών με αντιαριστοκρατικές πολιτικές παρόμοιες με εκείνες που φέρεται να ακολουθήσε η αντιβασιλεία στην Κωνσταντινούπολη⁷.

Nicolas Cabasilas Chamaetos and his Discourse on Abuses committed by Authorities against sacred Things, *Etudes byzantines* 5, 1978, 80-87). Σήμερα η Marie-Hélène Congourdeau [Les énigmes du Discours de Nicolas Cabasilas contre les archontes, in *Χρόνος Συνήγορος. Mélanges André Guilleou* (éd. L. Bénou και C. Rognoni), Rome 2012, σ. 169-188] υποστηρίζει πως η πρώτη επεξεργασία του κειμένου από τον Καβάσιλα πρέπει να τοποθετηθεί στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου με αποδέκτες τους Αλέξιο Απόκαυκο και τον Πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα (ευχαριστώ τη συγγραφέα για την διάθεση της ως τότε αδημοσίευτης μελέτης της).

7. Πρβλ. J. W. Barker, Late Byzantine Thessalonike: a second city's challenges and responses, *DOP* 57 (2003) 5-33, σ. 16 και 20: «The notables (aristocratic or otherwise) and powerful (δυνατοί) tended generally (if not totally) to support the aristocrat Kantakouzenos and the populace (δήμος) generally supported the legitimate Palaiologan dynast ... The Zealots might indeed have had radical ideas: they may have sought to alter the society and institutions of their age with some degree of drastic, conscious, and radical character. But our sources are simply insufficient to prove such totally conjectural portrayals ... The Zealots presumably hated Kantakouzenos for his identification with and support of the wealthy classes». – A. Kazhdan - A. M. Talbot, λήμμα *Zealots*, στο *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York - Oxford 1991: «The revolts of the Zealots should be seen rather as an event within the framework of the Civil war, with the Zealots supporting the “bureaucratic” regime of Alexios Apokaukos against the “feudal” supporters of Kantakouzenos». – A. Laiou - C. Morrisson, *The Byzantine economy*, Cambridge 2007, σ. 199: «The civil war quickly acquired social dimensions especially in certain cities of Macedonia and Thrace ... the seamen, the merchants and to some degree the bankers, contested the political monopoly of the aristocrats and, in Thessalonike, tried to take it into their own hands». – D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium (1261-1453)*, London 1972, σ. 200-201: «[The Zealots] had something of a character of a political party with a program of reform ... they conceived and established a régime which had no real precedent or parallel in the history of Byzantine empire. It made Thessalonica a republic managing its own domestic and foreign affairs. Their original motives of the Zealots were similar to those of the revolutionaries in Adrianople. They roused up the people against the aristocracy ...».

Το 1994 ο K.-P. Matschke ασχολήθηκε με το ζήτημα των Ζηλωτών (που μόνο περιφερειακά είχε κάνει στην προαναφερθείσα μελέτη του *Fortschritt und Reaktion*), προσπαθώντας να συνοψίσει και να αναθεωρήσει την ως τότε έρευνα για τους Ζηλωτές. Αν και αποδέχτηκε πως δεν υπάρχει συγκεκριμένη μνεία για πολιτικό πρόγραμμα των Ζηλωτών και ότι το λιγότερο δύο εκ των ηγετών ήταν μέλη της αστικής αριστοκρατίας (“Stadtadel”, σε αντίθεση με τον “Reichsadel”, την αριστοκρατία της γης), διατύπωσε την πεποίθηση ότι οι συγκεκριμένοι ηγέτες, καθώς δεν φαίνεται να μπορούσαν να ελέγξουν την ισχύ του δήμου, προέβησαν και σε μέτρα ενάντια στο προσωπικό κοινωνικό τους συμφέρον (π.χ. απαλλοτριώσεις περιουσιών). Τέλος πιστεύει ότι το κίνημα των Ζηλωτών προσέφερε ένα εναλλακτικό μοντέλο εξουσίας προς όφελος της κεντρικής εξουσίας και όχι της αριστοκρατίας της γης και πως θα μπορούσε να συμβάλει σε έναν μεγαλύτερο εκδημοκρατισμό, χάρη στην συμμετοχή στην εξουσία και άλλων κοινωνικών στρωμάτων. Βλ. K.-P. Matschke, *Thessalonike und die Zeloten. Bemerkungen zu einem Schlüsselereignis der spätbyzantinischen Stadt- und Reichsgeschichte, Byzantinoslavica* 55 (1994) 19-43.

Μία εξέταση προσώπων και γεγονότων είναι απαραίτητη, ώστε να κατανοήσουμε τί ήταν τελικά οι Ζηλωτές. Το καλοκαίρι του 1342 ο Θεόδωρος Συναδηνός, παλιός φίλος του Καντακουζηνού, μετά από πολύ δισταγμό αποφάσισε να προσχωρήσει. Ωστόσο είχε αργήσει υπερβολικά με αποτέλεσμα οι διαθέσεις του να γίνουν γνωστές στους αντιφρονούντες, οι οποίοι ξεσήκωσαν εναντίον του τον *δήμο* της Θεσσαλονίκης. Ο Συναδηνός και άλλοι 1000 άντρες μέλη της φρουράς της Θεσσαλονίκης καθώς και υποστηρικτές του Καντακουζηνού αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πόλη και να ενωθούν με τον Καντακουζηνό, ο οποίος εντωμεταξύ είχε φθάσει στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης. Σύντομα στη Θεσσαλονίκη κατέφθασε επικεφαλής ενός ισχυρού στρατού και στόλου και ο Αλέξιος Απόκαυκος, ο ουσιαστικός επικεφαλής της αντιβασιλείας. Ο *έπαρχος* Μιχαήλ Μονομάχος εγκαταστάθηκε ως κυβερνήτης της πόλης. Ο Συναδηνός και οι περισσότεροι Θεσσαλονικείς βλέποντας τη δυσχερή θέση του Καντακουζηνού τον εγκατέλειψαν και προσχώρησαν στον Απόκαυκο⁸.

Από την αρχή του 1343 η τύχη του Καντακουζηνού αλλάζει. Η Θεσσαλία και η Δυτική Μακεδονία προσχωρούν στην παράταξή του, ενώ το καλοκαίρι καταφθάνει ένας ισχυρός στρατός Τούρκων συμμάχων. Ο Αλέξιος Απόκαυκος αναγκάζεται να εγκαταλείψει τη Θεσσαλονίκη, η οποία στη συνέχεια πολιορκείται ανεπιτυχώς από τον Καντακουζηνό. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας οι πολίτες της Θεσσαλονίκης περιήλθαν σε δυσχερή θέση λόγω των ελλείψεων σε τρόφιμα. Σε αυτή την κρίσιμη κοινωνική και οικονομική κατάσταση οι πολιτικοί αντίπαλοι ήταν εκείνοι που την πλήρωσαν πρώτοι. Δύο πολίτες, ένας από την αριστοκρατία και ένας από τη μεσαία τάξη, δολοφονήθηκαν στη μέση της αγοράς, ενώ άλλοι οπαδοί του Καντακουζηνού εξορίστηκαν ή αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πόλη (π.χ. ο Δημήτριος Κυδώνης)⁹.

Από το 1344 διοικητής της Θεσσαλονίκης ήταν ο γιος του Αλέξιου Απόκαυκου, ο Ιωάννης. Φαίνεται πως δυσανασχετούσε με την ισχύ των Ζηλωτών, οπωσδήποτε τους θεωρούσε μια απειλή στην δική του εξουσία. Οπότε άρχισε να προσεταιρίζεται τους Καντακουζηνικούς της Θεσσαλονίκης. Τελικά συγκέντρωσε αρκετή ισχύ, ώστε να δολοφονήσει τον ηγέτη των Ζηλωτών Μιχαήλ Παλαιολόγο και να συλλάβει αρκετούς άλλους Ζηλωτές, χωρίς να προκαλέσει καμία αντίδραση στον *δήμο*.

8. Γρηγοράς, I, σ. 633-634. – Καντακουζηνός, II, σ. 233-237.

9. Γρηγοράς, I, σ. 673-676. – Καντακουζηνός, II, σ. 393-394.

Τον Σεπτέμβριο του 1345 (ή πολύ πιθανότερα την άνοιξη του 1346)¹⁰ ο Ιωάννης αποφάσισε να προσχωρήσει στον Καντακουζηνό. Συγκάλεσε συνέλευση όλων των αρχόντων της πόλης, στην οποία εξέφρασε τη βούλησή του, ενώ οι λίγοι διαφωνούντες Ζηλωτές αναγκάστηκαν και εκείνοι να συμφωνήσουν· μεταξύ αυτών ήταν και ο Ανδρέας Παλαιολόγος, πιθανότατα κάτι σαν «δήμαρχος» της Κάτω παραθαλάσσιας γειτονιάς¹¹. Αμέσως συστάθηκε πρεσβεία προς τη γειτονική Βέροια, όπου διοικητής ήταν ο γιος του Καντακουζηνού Ματθαίος, ώστε να διαπραγματευτεί τους όρους παράδοσης. Σύμφωνα με αυτούς θα παραχωρούνταν ατέλεια στη Θεσσαλονίκη, ενώ οι άρχοντές της θα λάμβαναν περαιτέρω προνόμια και γαίες. Τα νέα της συμφωνίας έγιναν δεκτά με ενθουσιασμό στη Θεσσαλονίκη, ωστόσο ο Ανδρέας Παλαιολόγος είτε γιατί δεν κέρδισε προσωπικά όσα περίμενε, είτε γιατί ήθελε να μείνει πιστός στην αντιβασίλειά, αποφάσισε να παίξει το τελευταίο του χαρτί. Κατέφυγε στη γειτονιά των παραθαλασσιών που διοικούσε και τους ξεσήκωσε. Ο Ιωάννης Απόκαυκος επικεφαλής περίπου 800 ανδρών (μεταξύ των οποίων και της φρουράς της πόλης) δεν έκανε την πρώτη κίνηση να επιτεθεί, αναμένο-

10. Στο 22^ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στη Σόφια τον Αύγουστο του 2011, ο Dan Ioan Mureșan αμφισβήτησε την καθιερωμένη χρονολογία που έδινε ένα Βραχύ Χρονικό (ed. P. Schreiner, *Byzantinischen Kleinchroniken*, Wien 1975-1979, αρ. 49), με τον ισχυρισμό ότι το συγκεκριμένο χρονικό και σε άλλα σημεία του δεν είναι ακριβές. Τελικά τοποθέτησε την εξέγερση στην άνοιξη του 1346 με βάση την χρονολογική αλληλουχία των γεγονότων στην *Ιστορία* του Καντακουζηνού (ο Καντακουζηνός εξιστορεί την εξέγερση του 1345 ανάμεσα στην στέψη του Στέφανου Δουσάν τον Απρίλιο του 1346 στις Σέρρες και στην δική του στέψη στην Αδριανούπολη το Μάιο του 1346). Βλ. D. I. Mureșan, Pour une nouvelle datation du massacre de l'aristocratie de Thessalonique, στο *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine studies, Sofia 22-27 August 2011, volume II: Abstracts of Round Table Communications*, Sofia 2011, σ. 227-228.

11. Ο Ανδρέας Παλαιολόγος δεν αναφέρεται ρητά ως δήμαρχος από τον Καντακουζηνό. Φέρεται μόνο να κατείχε την «αρχή των παραθαλασσιών», οι οποίοι δεν ήταν τίποτε άλλο από τους κατοίκους στο παραθαλάσσιο τμήμα της πόλης δίπλα στο λιμάνι, και ως εκ τούτου πολλοί ήταν ναυτικοί (ή πιθανώς ασχολούνταν και με άλλα επαγγέλματα της θάλασσας) (Καντακουζηνός, II, σ. 575). Αλλωστε, η Θεσσαλονίκη ήταν χωρισμένη σε γειτονιές με βάση το ενοριακό σύστημα σίγουρα τον 15^ο αι., ενώ μάλιστα γνωρίζουμε ότι τουλάχιστον τον 11^ο αι. υπήρχε ένας γειτονιάρχης (βλ. H. Lowry, *Portrait of a city: the population and topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) in the year 1478*, *Δίπτυχα* 2, 1980-1981, 254-293). Είναι πολύ πιθανό λοιπόν και ο Ανδρέας Παλαιολόγος να είχε ένα τέτοιας φύσεως αξίωμα. Βλ. επίσης K.-P. Matschke, *Zeloten* (όπως σημ. 7) 24-27, για αυτήν την εξήγηση. Έχει προταθεί η υπόθεση ότι ο Ανδρέας Παλαιολόγος ήταν επικεφαλής μιας επίσης υποθετικής συντεχνίας των ναυτικών (βλ. M. Sjużjumov, *Vystuplenija zilotov*, όπως σημ. 5, σ. 28). Αυτό όμως φαντάζει απίθανο, όχι μόνο για το γεγονός ότι πιθανότατα οι συντεχνίες είχαν εξαφανιστεί ήδη από τον 12^ο αι., αλλά και επειδή δεν υπήρχε ποτέ μνεία σε κάποια «συντεχνία των ναυτικών».

ντας το στρατιωτικό απόσπασμα από τη Βέροια. Όμως έτσι άφησε τους Ζηλωτές να αναδιοργανωθούν και να καλούν τον υπόλοιπο δήμο σε εξέγερση, ο οποίος ως τότε δεν είχε πάρει σαφή θέση. Εντούτοις την τελική έκβαση καθόρισε ένας Γεώργιος Κωκαλάς, στρατιωτικός διοικητής, ο οποίος ως τότε είχε παραμείνει στο πλευρό του Απόκαυκου. Ο Κωκαλάς αποφάσισε να αλλάξει στρατόπεδο και το ίδιο βράδυ κάλεσε την στρατιωτική φρουρά της πόλης να μην πολεμήσει, ενώ παράλληλα ξεσήκωσε και τον υπόλοιπο δήμο κατά του Απόκαυκου. Όταν το επόμενο πρωί ξεκίνησε η μάχη, οι στρατιώτες αρνήθηκαν να πολεμήσουν και οπισθοχώρησαν, με αποτέλεσμα οι Ζηλωτές να γίνουν εύκολα κύριοι της κατάστασης και ο Απόκαυκος και άλλοι 100 περίπου να συλληφθούν. Οι Ζηλωτές όμως δεν μπορούσαν να ελέγξουν πλήρως την ορμή του δήμου, την οποία οι ίδιοι είχαν προκαλέσει. Την επόμενη μέρα ο δήμος εξεγέρθηκε πάλι με αφορμή φήμες για εξέγερση των συλληφθέντων και πολιόρκησε την ακρόπολη όπου κρατούνταν, απαιτώντας να παραδοθούν οι συλληφθέντες. Ο δήμος που κατοικούσε στην ακρόπολη, λόγω φόβου πιθανού πλιάτσικου ή άλλων έκτροπων του υπόλοιπου δήμου στην ακρόπολη, αναγκάστηκε να τους παραδώσει με αποτέλεσμα όλοι τους να εκτελεστούν επί τόπου. Ακολούθησαν και άλλες λεηλασίες και σφαγές ανά την πόλη και ανάμεσα τους δεν γλίτωσε ούτε ο ένας από τους πρέσβεις στον Ματθαίο Καντακουζηνό, αν και σύγγαμβρος του Κωκαλά, ο Φαρμάκης¹².

Οι εξελίξεις στη συνέχεια στην αυτοκρατορία ήταν ραγδαίες. Μεταξύ 1343-1349 ο Σέρβος βασιλιάς Στέφανος Δουσάν έγινε κύριος της Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Ηπείρου, εκτός της Θεσσαλονίκης. Στις αρχές του 1347 ο Καντακουζηνός μπήκε νικητής στην Κωνσταντινούπολη και άραυτα πρότεινε συγκυβέρνηση στην Άννα της Σαβοΐας και στον δεκαπεντάχρονο τότε Ιωάννη Ε'. Ορισμένες πόλεις όμως, μεταξύ των οποίων και η Θεσσαλονίκη, αρνήθηκαν να αποδεχτούν τη νέα κατάσταση πραγμάτων. Έτσι οι δύο τότε διοικητές της Θεσσαλονίκης, ο Αλέξιος Μετοχίτης και ο Ανδρέας Παλαιολόγος αρνήθηκαν το 1349 να δεχτούν τον Γρηγόριο Παλαμά, στενό φίλο του Καντακουζηνού, ως μητροπολίτη Θεσσαλονίκης. Ο Καντακουζηνός υποσχέθηκε προνόμια προκειμένου να κερδίσει τους Θεσσαλονικείς, αλλά ο Ανδρέας Παλαιολόγος έκαψε δημοσίως τις επιστολές του. Η ενέργεια αυτή ανησύχησε τον Αλέξιο Μετοχίτη που την θεώρησε αδιανόητη, ως μια διακήρυξη ανεξαρτησίας από την αυ-

12. Καντακουζηνός, ΙΙ, σ. 568-582. Κάποιοι που συμμετείχαν στο πλευρό του Απόκαυκου γλίτωσαν χωρίς να είναι ξεκάθαροι οι λόγοι. Ανάμεσά τους είναι ο Γεώργιος Ίσαρις [βλ. Γρηγόριον Ακινδύνου, *Επιστολαί*, ed. Angela Constantinides Hero, *Letters of Gregory Akindynos, Greek Text and English Translation*, (CFHB 21 - Dumbarton Oaks Texts VII) Washington D.C. 1983, επ. 59] και ο έτερος πρέσβυς στον Ματθαίο Καντακουζηνό, ο Νικόλαος Καβάσιλας.

τοκροατορία. Δίχως να χάσει χρόνο ξεσήκωσε τον δήμο. Ο δήμος επικράτησε εύκολα απέναντι στον Παλαιολόγο και τους παραθαλασσίους και λεηλάτησε τις περιουσίες τους. Ο Ανδρέας Παλαιολόγος βρήκε καταφύγιο στον Στέφανο Δουσάν και στη συνέχεια στο Άγιο Όρος. Όμως η δύναμη των Ζηλωτών δεν είχε σβήσει τελείως. Αρχισαν να έρχονται σε επαφή με τον Στέφανο Δουσάν προτείνοντάς του προσχώρηση. Ο Αλέξιος Μετοχίτης που αντελήφθη τις διαπραγματεύσεις κάλεσε τον Καντακουζηνό να έρθει στην πόλη επειγόντως, προτού αυτή περιέλθει στα χέρια των Σέρβων. Την άνοιξη του 1350 ο Καντακουζηνός κατέφθασε μαζί με τον Ιωάννη Ε', προκειμένου να δείξει τις συμφιλιωτικές διαθέσεις του. Συγκάλεσε εκκλησία όλου του δήμου, όπου εξέθεσε τα αποτήματα των Ζηλωτών και στη συνέχεια χωρίς καμία αντίδραση τους συνέλαβε και τους οδήγησε δέσμιους στην Κωνσταντινούπολη¹³.

Ποιοι ήταν λοιπόν οι ηγέτες των Ζηλωτών; Ο Μιχαήλ και ο Ανδρέας Παλαιολόγος, ο Γεώργιος Κωκαλάς, ο Αλέξιος Μετοχίτης· όλοι τους ήταν γνωστά μέλη της αριστοκρατίας και δεν οφείλουν την άνοδό τους στην συγκυρία του κινήματος¹⁴. Δεν ήταν φτωχοί που πλούτισαν, όπως θέλει να μας τους παρουσιάσει ο Καντακουζηνός. Η πενία ήταν μία ακόμη απαραίτητη ιδιότητα στον ψόγο ενός «κακού ανθρώπου»¹⁵. Επιπλέον από

13. Καντακουζηνός, III, σ. 104-105, 108-111 και 117-118. Μία ακόμη από τις αντιφάσεις του Καντακουζηνού είναι ότι ενώ λέει πως λίγο πριν καταφθάσει ο δήμος και οι Ζηλωτές στασίαζαν (πάλι!) κατά των «αρίστων». Ωστόσο μόλις κατέφθασε εκείνος, οι διαφορές λύθηκαν και «ολόκληρη η πόλη χαϊρόταν».

14. Ο Αλέξιος Μετοχίτης ήταν γιος του μέγα λογοθέτη Θεόδωρου Μετοχίτη, *μεσάζων επί Ανδρόνικου Β'* (*Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp - R. Walther - H.-V. Beyer u.a., T. 1-12, [Österreichische Akademie der Wissenschaften] Wien 1976-1996, αρ. 17977). Ο Γεώργιος Κωκαλάς λίγο πριν από τον εμφύλιο πόλεμο φέρει τον στρατιωτικό τίτλο του μέγα αδουμιαστή (M. Miklosich - J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, v. 1-6, Vindobonae 1860-1890, ανατύπωση Αθήνα-Aalen 1968, τ. I, σ. 177). Έχουν γίνει προσπάθειες να συνδεθούν οι Μιχαήλ και Ανδρέας Παλαιολόγος με την αυτοκρατορική οικογένεια, αλλά οι ρίζες τους παραμένουν μία εικασία μόνο (βλ. A. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen*, München 1938, αρ. 114). Ωστόσο, το επώνυμο Παλαιολόγος είναι αρκετό για την ανώτερη κοινωνικά καταγωγή τους (ως αυτή την εποχή· αργότερα, μετά τα τέλη του 14^{ου} αι., το επώνυμο διαχέεται και σε άλλα στρώματα της κοινωνίας).

Ένας άλλος Ζηλωτής ονόματι Στρατήγιος, στην εξέγερση του 1345 βρισκόταν αρχικά στη μεριά του Απόκαυκου αλλά μετά την εμφανή ήττα του τον πρόδωσε. Φέρεται μάλιστα να κατείχε τα κλειδιά των πυλών της Ακρόπολης της πόλης τα οποία και δεν έδωσε προκειμένου να διαφύγουν οι ηττηθέντες περί τον Απόκαυκο. Η ευθύνη του αυτή είναι πιθανό να σχετίζεται με το στρατιωτικό αξίωμα του *καστροφύλακα*, το οποίο απαντάται συχνά στις πόλεις της αυτοκρατορίας, μεταξύ των οποίων και στη Θεσσαλονίκη.

15. Η πενία για την αριστοκρατία αυτής της εποχής φαίνεται να ήταν μία ένδειξη ενός «κακού ανθρώπου», ενώ από την άλλη ο «πλούτος» ήταν ένδειξη «καλού ανθρώπου». Εκτός από τον Καντακουζηνό, παρόμοια σύνδεση μπορούμε να βρούμε και στον Γρηγορά (III.111-

τίποτε δεν προκύπτει ότι είχαν σχέση περισσότερο με την αστική οικονομία (εμπόριο, βιοτεχνία κτλ., δηλαδή ως μια ανερχόμενη μεγαλοαστική ή μεσοαστική τάξη), εκτός από το γεγονός ότι ο Ανδρέας Παλαιολόγος είχε τη διοικητική εξουσία των παραθαλασσιών. Ο Γεώργιος Κωκαλάς ως μέγας αδνουμισαστής σίγουρα θα κατείχε κάποια μορφή πρόνοιας ως έγγεια ιδιοκτησία, ενώ ο ίδιος ο Ανδρέας Παλαιολόγος γνωρίζουμε πως κατείχε το λιγότερο 1000 μόδιους γης (τη στιγμή που η μέση αγροτική οικογένεια καλλιεργούσε ή κατείχε λιγότερο από 80 μόδιους)¹⁶.

Πιστεύω πως από την διήγηση που προηγήθηκε έγινε φανερό πως οι Ζηλωτές δεν φαίνεται να είχαν κανένα πολιτικό πρόγραμμα ενώ ακόμη και η επιρροή τους επί του δήμου ήταν περιορισμένη. Μονάχα στην πρώτη από τις τρεις συγκρούσεις (1342, 1345, 1349) είχαν την πλήρη στήριξή του. Δεν φαίνεται να διαφοροποιούνταν ως προς την κατάσταση στην υπόλοιπη αυτοκρατορία κατά την διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Οι ίδιοι ως αριστοκράτες και εν πολλοίς τυχοδιώκτες εκμεταλλεύτηκαν τη δύναμη του δήμου για πολιτική εξουσία.

Παράλληλα, έχουν διατυπωθεί θεωρίες σύνδεσής τους με αιρετικούς κύκλους καθώς ο Καντακουζηνός, προκειμένου να τους ψέξει περισσότερο, λέει πως ήταν υβριστές ως προς τα θεία ενώ προχωρούσαν και σε αναβαπτισμούς εκείνων που ήταν οπαδοί του¹⁷. Είναι αμφίβολο κατά πό-

112), όπου η μόνη κατηγορία που μπορεί να προσάψει στον νομοφύλακα Συμεών, τον οποίο αντιπαθούσε γιατί ευνοούσε τους Παλαμίτες, είναι ότι ήταν τόσο φτωχός (πέννης) που δεν είχε λεφτά ούτε να φάει και προσεταιριζόνταν τους εν δόξη προκειμένους να προσκομίσει τα απαραίτητα στην οικογένειά του. Μάλιστα τον κατηγορεί ότι έγινε Παλαμίτης μόνο και μόνο για να αποκτήσει πρόσκαιρα δόξα και πλούτο. Φυσικά είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι ο Συμεών ήταν τόσο φτωχός όσο θέλει ο Γρηγοράς να πιστέψουμε. Το αξίωμα του νομοφύλακα ήταν πολύ σημαντικό και απαιτούσε όχι μόνο κοινωνικές και πολιτικές διασυνδέσεις αλλά και σημαντική μόρφωση (για την απόκτηση της οποίας ήταν απαραίτητη εκείνη την εποχή μια τουλάχιστον μέση οικονομική κατάσταση). Παρομοίως και ο Θωμάς Μάγιστρος δεν θεωρεί αρμόζον οι πένητες να κατέχουν αξιώματα (*Περί Πολιτείας*, PG 145, σ. 522) ενώ είναι αξιοσημείωτο ότι οι περισσότεροι άγιοι της εποχής (ένα κοινωνικό πρότυπο) κατάγονται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και, εκτός από μία εξαίρεση, κανείς δεν είναι φτωχός (βλ. A. Laiou-Thomadakis, *Saints and Society in the Late Byzantine Empire*, στο *Charanis Studies: Essays in Honor of Peter Charanis*, ed. A. Laiou-Thomadakis, New Brunswick 1980, σ. 84-114. – R. J. Macrides, *Saints and sainthood in the early Palaiologan period*, στο *The Byzantine Saint*, ed. S. Hackel, London 1981, σ. 67-87.

16. *Actes de Laura III: de 1329 à 1350*, [Archives de l'Athos X] éd. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, Paris 1979, αρ. 124.

17. Καντακουζηνός, II, σ. 234, 570-571 και 581. Ανάμεσα στις ιστορίες αναφέρει και ότι ένας Ζηλωτής μαγείρευσε και έφαγε τον νεκρό Φαρμάκη. Σχετική με τις θεωρίες περί αιρετικών Ζηλωτών και την απόρριψή τους βλ. E. Werner, *Volksbewegungen* (όπως σημ. 5) 61-69. Η σύνδεση των Ζηλωτών με τον Βογομιλισμό (μια δυϊστική αίρεση) έγινε από τον D. Angelov, *Antifeodalni dvizhenija v Trakija i Makedonija prez sredata na XIV vek*. (Το αντιφεουδαρχικό

σον αυτές οι «ιστοριούλες» είναι αληθινές, αλλά επίσης αξίζει να σημειωθεί πως ο Καντακουζηνός και οι οπαδοί του είχαν αφοριστεί από τον Πατριάρχη (άρα θεωρητικά είχαν αποκοπεί από το σώμα της Εκκλησίας), οπότε αναλογιζόμενοι τις προλήψεις και τυχόν υπερβολές, τέτοιου είδους πράξεις δεν θα ήταν διόλου απίθανες. Ωστόσο, ο ηγέτης των Ζηλωτών Ανδρέας Παλαιολόγος ήδη πριν από το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου είχε ως πνευματικό του τον Άγιο Σάββα, έναν από τους σημαντικότερους διδάσκαλους του Ησυχασμού¹⁸. Αυτό νομίζω είναι επίσης αρκετό απέναντι στις θεωρίες της σύνδεσής τους με αντι-Παλαμίτες ή ως αδιάφορους θρησκευτικά. Τέλος γνωρίζουμε πως οι μονές του Αγίου Όρους συνέχιζαν κανονικά τις οικονομικές τους συναλλαγές στη Θεσσαλονίκη, χωρίς καμία μαρτυρία απαλλοτριώσεων¹⁹.

Τέλος, όσον αφορά τις θεωρίες ανεξαρτησίας από την Κωνσταντινούπολη θα πρέπει να αναφέρουμε πως ως τον Σεπτέμβριο του 1345 γνωρίζουμε κανονικά τη σειρά των κυβερνητών της. Αρχικά ο Μιχαήλ Μονομάχος, ο Ιωάννης Βατάτζης και ο Ιωάννης Απόκαυκος. Ο ίδιος ο Αλέξιος Μετοχίτης ήταν λίγο πριν από τη νίκη του Καντακουζηνού διοικητής στην Πελοπόννησο και πολύ πιθανώς να διορίστηκε στη συνέχεια διοικητής της Θεσσαλονίκης από την κεντρική κυβέρνηση του Ιωάννη Ε'. Παρομοίως γνωρίζουμε και για άλλους αξιωματούχους οι οποίοι υπηρέτησαν αυτή την περίοδο στη Θεσσαλονίκη, όπως ο απογραφεύς (φοροϋπάλληλος) Μανουήλ Χαγερός, ο καθολικός κριτής (ανώτατος δικαστικός) και μέγας διοικητής Γλαβάς και ο κριτής (δικαστής) Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος²⁰. Μάλιστα τον Οκτώβριο του 1345 ο ηγέτης των Ζηλωτών Ανδρέας Παλαιολόγος, ζήτησε την άδεια από την κεντρική κυβέρνηση να δωρίσει μέρος της οικονομίας που κατείχε προς κάποιο μοναστήρι²¹.

Παρότι, λοιπόν, η σύνδεση με την πρωτεύουσα ήταν κάτι παραπάνω από στενή όπως φαίνεται, έχει μεγάλη σημασία το γεγονός ότι στην πόλη υπήρχε μια μορφή αντίδρασης στην κεντρική εξουσία. Για τη Θεσσαλονίκη

κίνημα στην Θράκη και τη Μακεδονία στα μέσα του 14^{ου} αι.), *Istoricheski pregled* 8 (1952), Η. 4/5, σ. 438-456, ενώ παρομοίως και ο Μ. Sjužjumov (*Vystuplenija zilotov*, όπως σημ. 5, σ. 32) πιστεύει ότι στους κύκλους των Ζηλωτών παρεισέφεραν και Βογόμιοι.

18. Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος Σάβα του Νέου*, εκδ. Δ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως του Κόκκινου άγιολογικά έργα. Α': Θεσσαλονικείς άγιοι*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 296-298.

19. Για παράδειγμα βλ. *Actes de Vatopédi II (de 1330 à 1376)*, éd. J. Lefort - V. Kravari - Ch. Giros - K. Smyrlis, [Archives de l' Athos XXII] Paris 2006, αρ. 90-91.

20. *Actes de Docheiariou*, éd. N. Oikonomidès, [Archives de l' Athos XIII] Paris 1984, σ. 94-95.

21. Βλ. ανωτ. σημ. 16. Αν τελικά η εξέγερση εναντίον του Απόκαυκου τοποθετείται πράγματι στον Σεπτέμβριο του 1345 και όχι την άνοιξη του 1346 τότε η αίτησή του προς την κεντρική κυβέρνηση έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία, καθώς ο Ανδρέας Παλαιολόγος μετά την σφαγή του Απόκαυκου και των Καντακουζηνικών ήταν απόλυτος κύριος της κατάστασης.

και τις περισσότερες περιοχές της αυτοκρατορίας η αποκέντρωση αυτή είναι κάτι παραπάνω από πραγματικότητα τον 14^ο αι. και μάλιστα κατά την διάρκεια του εμφύλιου πόλεμου παρατηρείται μία έξαρση. Δεν είναι μόνο η Θεσσαλονίκη, αλλά και η Σωζόπολη, η Χριστούπολη (ή Ανακτορόπολις ή Ήιον, όπως την ονομάζει ο Καντακουζηνός – πρόκειται για τη σύγχρονη Καβάλα) και η περιοχή της Ροδόπης, οι οποίες υπήρξαν de facto αυτοδιοικήτες περιοχές υπό τοπικούς ηγεμόνες. Αυτό έχει ελάχιστα σχέση με την ανάπτυξη μιας αστικής τάξης και ενός φαινομένου παρόμοιου με εκείνο των Ιταλικών πόλεων²², όσο με την αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας και την ανάπτυξη συνολικά κεντρόφυγων τάσεων. Είναι άλλωστε γεγονός ότι κανένας από τους ηγέτες των Ζηλωτών δεν φαίνεται να ήταν προσανατολισμένος προς την αστική οικονομία, να άνηκε δηλαδή σε εκείνους τους αριστοκρατικούς κύκλους που χάρη στις εμπορικές δραστηριότητες ανήλθαν κοινωνικά μετά τα μέσα του 14^{ου} αι.²³

Η υστεροβυζαντινή κοινωνία χαρακτηρίζεται από την αυξανόμενη διάσπασή της σε μερικά τοπικά σύνολα. Όσο η κεντρική εξουσία ήταν ακόμη ισχυρή, η κορυφή καθενός τοπικού συνόλου (αριστοκρατία) μπορούσε να οδηγήσει σε μια κοινή δράση τις κοινωνικές ομάδες, όσο και αν ασυναίσθητα ή συνειδητά υπονόμει με τα προνόμιά της την ισχύ του κράτους. Ωστόσο, όταν η κεντρική εξουσία έπαψε να είναι ισχυρή και να μπορεί να υπερασπιστεί τα συμφέροντα των πολιτών της, η βυζαντινή κοινωνία με τη σειρά της απέτυχε να δημιουργήσει συμμαχίες και κοινή πολιτική (είτε κάθε κοινωνική ομάδα για τα συμφέροντά της, είτε συνολικά η κοινωνία), αλλά διασπάστηκε περαιτέρω, με αποτέλεσμα να βρεθεί σύντομα στο πλαίσιο μιας νέας κοινωνίας, της οθωμανικής.

Κάθε εποχή και ιδεολογία κατασκευάζουν τους δικούς τους μύθους και ήρωες. Εν προκειμένω οι Ζηλωτές έπαιξαν τον ρόλο των κοινωνικών επαναστατών και μεταρρυθμιστών που ποτέ το Βυζάντιο δεν είχε. Όπως όμως και με άλλους μύθους της ιστορίας, όπως η Κερκόπορτα και η Αγία Λαύρα, έρχεται η ώρα που δεν έχουν πλέον χρησιμότητα και θα πρέπει να ξεταστούν μακριά από το ιδεολογικό πλαίσιο το οποίο τους γέννησε.

22. Βλ. για αυτή την εξήγηση π.χ. Β. Νεράντζη-Βαρμαζή, *The Zealot revolution*, στο *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine studies, Sofia 22-27 August 2011. Volume II: Abstracts of Round Table Communications*, Sofia 2011, σ. 231.

23. Βλ. αναλυτικά για αυτά τα στρώματα τις μελέτες των Ν. Oikonomidès, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople : XIIIe - XVe siècles*, Montreal 1979. – Κ. P. Matschke - F. Tinnfeld, *Die Gesellschaft im späten Byzanz: Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Köln 2001, σ. 158-220. – Α. Ε. Laiou, *The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period. A Story of Arrested Development*, *Viator* 4 (1973) 131-151.

Christos Malatras

The myth of the Zealots

The “Zealot revolt” became a myth of Byzantine studies, especially in circles of Eastern Europe’s researchers during the Cold War. The movement was thought to represent a social revolution of the middle and lower social classes against the aristocracy, which was directed by the political party of the Zealots and had a clear political program of changing the social and political status quo (a redistribution of wealth and perhaps another political model of government more “democratic” with the participation of social groups other than the landed aristocracy). Although the major source for this “program”, a homily of Nikolaos Kabasilas, was rejected by I. Ševčenko already in 1357 as referring to the Zealots, many scholars did not abstain from expressing similar views.

The Zealot movement is closely connected with the second civil war (1341-1354) between the regency of the minor Ioannes V and Ioannes Kantakouzenos. When in 1342 the governor of Thessalonike Theodoros Synadenos decided to join Kantakouzenos, a popular revolt led by the anti-Kantakouzenists expelled him along with the supporters of Kantakouzenos. Their properties were raided and were redistributed to the leaders of the revolt, who were none other than known members of the local aristocracy, who had titles and large land possessions. A new governor was appointed by the central government altering nothing in the status quo of the city.

The influence of the Zealots on the people was rather limited. When in 1345 the governor Ioannes Apokaukos murdered the leader of the Zealots and imprisoned several others, he caused no turbulence among the populace. However, when he tried to join Kantakouzenos another Zealot leader, Andreas Palaiologos, aroused the *demos* of the coastal part of the city, of which part he held the administration. Still, the support of the rest people and the victory of the Zealots were only achieved because of the treason of a military leader named Kokalas, who aroused the populace against Apokaukos and convinced the soldiers to abstain from fighting. The victory ended with the bloodshed of Ioannes Apokaukos and 100 of his supporters. Accordingly, in 1349 the next governor, Alexios Metochites led most of the city’s *demos* against the coastal *demos* and Andreas Palaiologos achieving thus a sound victory.

The Zealots then started negotiating the surrender of the city to the Serbians but Metochites called Kantakouzenos for aid. The entry of Kantakouzenos next year in the city was peaceful; he imprisoned the rest of the Zealots without any reaction.

Similar efforts trying to link them with the religious controversies of the time (e.g. opposition to the Hesychasts) or with heretic circles have proved fruitless. The Zealots were nothing more than a fraction of the aristocracy that tried to appropriate power and use the force of the people for their cause. Moreover, the city remained attached to the central government and does not represent an effort for self-government. Yet, it can be treated as one more incident in the growing centrifugal tendencies of the late Byzantine centuries, caused by a weakening state machine.